

К.О. Панасенко
Херсонський державний університет
Науковий керівник: д.філол. наук,
професор В.В. Демецька

**Співвідношення поняття «символ» із суміжними поняттями «архетип» та
«концепт»: точки дотику та відмінності**

Прагнення до символічного переосмислення оточуючої дійсності супроводжувало людину з давніх часів і до сьогодні. До спроб потрактувань поняття «символ» зверталися свого часу Аристотель, Платон, середньовічні схоласти, П. Флоренський, К.Г. Юнг, О.Ф. Лосєв, Ю.М. Лотман, Ч. Пірс та ін. Символ виступає одним із центральних понять різних наукових дисциплін: культурології, семіотики, психології, філології, філософії тощо.

Погоджуючись із Ю.М. Лотманом, який, відмовляючись від спроби давати символу загальне визначення, вважає, що доцільно вирішувати цю проблему відповідно до завдань тієї чи іншої галузі знань [9: 240], ми не пропонуємо єдиного й універсального визначення символу, яке навряд чи було б релевантним у руслі множинності його характеристик, тому розглядатимемо його у ракурсі, що максимально сприятиме досягненню поставленої у цій статті меті, а саме – у відмежуванні символу від понять «концепт» та «архетип».

Неоднозначність тлумачення символу часто призводить до плутанини у поняттях, їх ототожнення та неуваги до їх відмінних рис. Особливі труднощі пов'язані з неможливістю диференціації понять «символ» та «архетип», які часто ототожнюються. Проблемною також убачається диференціація понять «символ» та «концепт». У контексті перекладознавчих досліджень актуальною вважаємо необхідність відмежування цих понять, які, маючи точки дотику, все ж суттєво відмінні, що відіграє важливу роль при перекладі особливо художнього тексту, де перекладач має відмежовувати ці поняття і, як результат, усвідомлювати їх відмінності, приймати адекватні перекладацькі рішення.

Серед дослідників, у розвідках яких були здійснені певні спроби зіставлення понять «архетип» та «концепт» із поняттям «символ», доцільно відмітити М.Ф. Алефиренка, О.С. Гринько, В.В. Колесова, О.П. Левченко, О.В. Шелестюк, К.Г. Юнга.

Символ і архетип. У XX столітті швейцарський психоаналітик К.Г. Юнг розвинув учення про колективне несвідоме, ввівши у науковий обіг поняття «архетип». Згідно із К.Г. Юнгом, архетипи – це універсальні, вроджені психічні структури, що складають зміст колективного несвідомого, та слугують підґрунтям загальнолюдської символіки міфів, чарівних казок, релігій тощо [16]. К.Г. Юнг наголошує на суттєвій рисі архетипу – універсальності, спільності для представників різних культур. У порівнянні з архетипом, символ виступає одним з найбільш стійких елементів культурного континууму, а єдність основного набору домінуючих символів і тривалість їх культурного життя значною мірою визначають національні та ареальні кордони культур [10: 12]. Отже, можна виділити опозицію «універсальність архетипу/культурна обумовленість символу» (що, однак, не розповсюджується на символи, засновані на найдавніших міфологічних уявленнях про світ, що долучаються до структури міфу і мають прадавній характер: *небо – батько, земля – мати, , шлях, дорога – життя* та ін., які тлумачаться як «символи-архетипи» [15: 179]. У зв'язку із наведеною опозицією можна стверджувати, що архетип виступає засобом, об'єднуючим різні культури, тоді як символ – засобом їх ідентифікації. Поняття *світове дерево* або *світова вісь* є спільним для представників різних культур. Воно набуває однакового смислу і значення для всіх людей, з певними незначними варіаціями у деталях, що можна засвідчити даними зі словників символів зокрема, українською, російською та англійською мовами, які репрезентують символічні уявлення відповідних лінгвокультур.

У «Словнику символів культури України» зазначено: *світове дерево – символ богині, володарки неба і всієї природи; в образі жінки воно – емблема невичерпної життєвої сили, що відтворює все живе, вічне; своєрідна модель світу і людини, її родовідне дерево. Зображення священного дерева зустрічається і в доколумбовій Америці* [12]. Вічнозелене дерево Життя складається з трьох сфер: стовбура, верхів'я, коріння. Стовбур означає земне життя людей, крона – світ богів, коріння – підземний, потойбічний світ [12].

У російській лінгвокультурі світове дерево визначається як *«мировая ось, центр и опора мира, модель мироздания, его вертикальная проекция: крона достигает небес, корни уходят в преисподнюю, ствол соответствует срединному*

миру, то есть миру людей» [5: 148]. У англomовній лінгвокультурі розуміння світового дерева є таким: “ <...>that of the central point in the cosmos. The tree, with its roots underground and its branches rising to the sky, symbolizes an upward trend and is therefore related to other symbols, such as the ladder and the mountain, which stand for the general relationship between the ‘three worlds’ (the lower world: the underworld, hell; the middle world: earth; the upper world: heaven). <...> [17: 346-349]. Усе це переконує, що розуміння світового дерева як моделі Всесвіту, його центру, джерела сили, засобу єднання підземного, земного та небесного просторів, є спільним для представників різних культур. Кожна культура, однак, по-різному зображує та уявляє світове дерево, при цьому його сакральне значення залишається незмінним: приміром, у слов’янській традиції був наявний образ «перевернутого» світового дерева: «На море на Окияне, на острове на Кургане стоит белая берёза. вниз ветвями, вверх кореньями» [5: 150]. В українській культурі існує ціла низка його спрощених модифікацій: *гілка, хрест, мітла, віник, стовп, тризуб* тощо, які розширюють і доповнюють його символічне значення [13]. Священим деревом кельтів був *дуб*, скандинавів *ясен*, німців – *липа*, індіанців – *смоківниця* [17: 346]. *Гілка, хрест, мітла, віник, стовп, тризуб, хрест, дуб, ясен, липа, смоківниця* – це символи-репрезентанти архетипу *світове дерево* у межах окремих культур. Отже, поняття «символ» є конкретним, культурно обумовленим втіленням абстрактного поняття «архетип».

Іншою диференційною ознакою, що відрізняє символ від архетипу, є первинність останнього. І.О. Богданова вказує на архетипічну природу символу і символічну природу архетипічного концепту, зазначаючи, що концепт-архетип втілюється в тому числі і в символах, які організовуються навколо тієї чи іншої ідеї, того чи іншого ідеального сенсу [2: 27]. Із цим твердженням не можна не погодитися, адже для реалізації, наприклад, ідеї світового дерева кожна культура має специфічні символи-репрезентанти або їх набір. Справедливим є також твердження про архетипічне начало символів, адже, якщо повернутися до світового дерева, зрозуміло, що спочатку виникла ідея дерева як моделі світу, а пізніше, у процесі становлення та розвитку культур, виникають символи-репрезентанти цього архетипу у межах певної спільноти.

Справедливим убачаємо твердження М.Ф. Алефиренка про стійку, «консервативну» семантику архетипу та більш рухливу семантику символу, в

якому одні символічні значення можуть втрачатися та призабуватися, інші – набувати нового змісту [1: 190]. Наприклад, *червоний колір*, що «повсюди асоціювався із кров'ю, війною, ранами, смертю, любов'ю, чоловічою силою, вогнем» [12], у ході історичних змін набув нового символічного значення «революційної діяльності, радянського соціалістичного ладу» [13: 296.]. Стійка семантика архетипу забезпечує найбільш значущий для мовного колективу зв'язок традиційних образів і мотивів, що переходять від покоління до покоління [1: 190], адже ідея залишається незмінною з плином часу. У зв'язку зі стійкістю семантики архетипів та їх універсальністю, центральне завдання перекладача вбачається у необхідності віднайдення у першотворі архетипів і «одухотворення» їх засобами цільової мови [8: 151-152]. Якщо в іншомовній версії з огляду на її іншокультурне середовище та іншу національну пам'ять архетип змінює свій контекст, його сутність залишається незмінною [8: 152].

Символ і концепт. Поняття «концепт» на сучасному етапі розвитку лінгвістики тлумачиться переважно з точки зору двох лінгвістичних парадигм – когнітивної лінгвістики та лінгвокультурології. Наведемо визначення концепту, яке, на наш погляд, актуалізує ці два підходи у його вивченні. Концепт – це одиниця колективного знання/свідомості, пов'язана з вищими духовними цінностями, має вираження у мові і відзначена етнокультурною специфікою [3: 70]. Концепт у лінгвістиці часто співвідносять із архетипом (Н.Д. Арутюнова, О.Ф. Лосев), що призводить до формування понять «концепт-архетип» та «архетипічний концепт» (В.В. Колесов, В.І. Карасик, І.О. Богданова). Архетипічний концепт – це концепт, що активно транслюється, закритий для модифікації, не переводиться в інші форми вираження і не допускає критичного сприйняття [6: 43]. Наведене визначення та аналіз теоретико-методологічної літератури дозволяють говорити про те, що концепт відрізняється від архетипу здатністю до критичного осмислення, етнокультурною модифікацією та «рухливістю» семантики у процесі історичного розвитку.

Поняття «концепт» учені розглядають і у парі із символом, які, не будучи тотожними, спільною ознакою мають культурну значущість та обумовленість, адже розуміння символу «пов'язане з ідеєю певного змісту, який, у свою чергу, служить планом вираження для іншого, як правило культурно більш цінного, змісту» [10: 11]. Концепт, на відміну від символу, є одноплановим та не наділений переносним значенням.

Символу ж притаманне поєднання двох планів змісту – зовнішнього (конкретний чуттєвий образ) та внутрішнього (абстрактна сакральна ідея). Наприклад, якщо розглядати християнський хрест, він є «предметом і символом культу християнської релігії, який уособлює стрижень з однією або кількома поперечками у верхній половині (за євангельською легендою, на стовпі з перехрестям був розп'ятий Христос) [13: 139] та в англійській мові: “a long piece of wood with a shorter piece across it near the top that people were once fastened to and left to die on as a form of punishment” [20]. Це є конкретним чуттєвим образом (зовнішнім планом) змісту цього символу. Хрест наділений і переносним, будучи символом Дерева Життя; «світової осі»; <...> страждань, муки, боротьби; світла; творіння та знищення; розп'яття; <...> спасіння через страждання» [12] та “a symbol of world centre; a point of communication between heaven and earth; a cosmic axis; <...> the Tree of Life <...>; the salvation through Christ's sacrifice; <...>; suffering; faith” [21]. Ці абстрактні ідеї (*страждання (suffering), мука, світло* тощо та *redemption, atonement, faith, etc.*) є концептами, наділеними культурною значущістю для зіставляваних лінгвокультур. Отже, можна говорити про первинність концепту відносно символу, адже для виникнення символу необхідне існування певної культурно значущої ідеї – концепту. З іншого боку, актуалізація концепту та розширення його поля відбувається, значною мірою, завдяки символам.

Як відомо, у структурі концепту виділяється три складові – понятійна, образна та ціннісна [7: 27]. Щодо символу, він здатен відігравати значну роль у формуванні образної та ціннісної складових концепту. Наприклад, слово-стимул *хрест*, що асоціюється у християн із вірою, релігією, актуалізує в їх уяві концепт *релігія* та інші пов'язані із ним концепти (формування образної складової), а лексико-семантичний аналіз символічних значень лексеми *хрест* засвідчує наявність суперечливих якостей (позитивних – віра, світло, спасіння та негативних – муки, біль, страждання) та їх трансформацію у концепт *релігія* (формування ціннісної складової). У зв'язку із вищесказаним погоджуємося із Д.В. Ужченком у тому, що кожний символ є концептом, але не кожний концепт є символом [14: 49], адже концепт завжди наявний у символі, а символ є дієвим, але не єдиним засобом формування та актуалізації концепту. Певний концепт може актуалізуватися за допомогою різних символів. Приміром, характерною ознакою творчості

американського поета Р. Фроста є роздуми над темою смерті, де актуалізації концепту *смерть* слугують такі символи: *night, thrush, west, wood* та ін., що підтверджує конкретність символу та абстрактність концепту. Разом із тим, один символ може актуалізувати одразу кілька концептів. Наприклад, лексема *yellow*, серед символічних значень якої “light, the sun’s rays, intellect, faith, goodness, cowardice, betrayal, jealousy, warning, protection” [21], у певному контексті та в певній культурі може актуалізувати концепти *світло, добро, боягузтво, заздрість* та ін. Успіх адекватного відтворення авторської думки та актуалізації ключових концептів твору часто пов’язаний із труднощами відтворення символіки, що вимагає уваги від перекладача як на етапі ідентифікації та виокремлення, так і на етапі інтерпретації символів. Якщо символ не виявлений перекладачем, а лексема-носіє символічного значення елімінована або заміненна іншою, якій це значення не притаманне, відбуватиметься десимволізація змісту тексту, що призведе до спотворення думки автора. Приміром, у вірші Е. Дікінсон “The Soul selects her own Society” лексема *chariot*, що серед символічних значень має таке: “<...>the hostile forces which one must subjugate in order to go forward” [17: 144], актуалізує в оригіналі концепт *ворожнеча*. У перекладі вірша Б. Львова [4] вжито нейтральну лексему *каре́та*, що призводить до елімінації оцінності, невідтворення символіки лексеми оригіналу та концепту ворожнеча.

Проаналізуємо, які ще проблеми можуть виникнути в результаті перекладу текстів, у яких символи сприяють формуванню концепту, та як ці труднощі долати, на прикладі порівняння *as a feather <>from an eagle in his flight* з вірша Г.У. Лонгфелло “The Day is Done” [19: 62-63] та відтворення/невідтворення його символіки, що сприятиме/не сприятиме актуалізації відповідного концепту. На основі лексико-семантичного аналізу символічних значень лексем, що входять до складу порівняння *as a feather <...> from an eagle in his flight* (*eagle*: “a symbol of height, of the spirit as the sun, and of the spiritual principle in general [17: 91]; *the eagle’s flight*: prayer rising to the Lord, and grace descending upon mortal man” [17: 92]; *feather*: emptiness, dryness, height, flight, soul/heart, charity, faith and justice” [21]) можна стверджувати, що символи цього порівняння у контексті вірша сприяють актуалізації концептів *духовність, милосердя, справедливість*. У перекладі це порівняння збережено, однак дещо змінено: *немовби пір’я, що вітер висмикую з*

крил орла [11: 22-23]. В українській лінгвокультурі **вітер** символізує «дух, дихання Всесвіту, невловимість, неусвідомленість, швидкість якоїсь звістки; шкода, руйнація і водночас оновлення [12]; **крила** є символом «духовності, розуму, багатства думки, емоційного піднесення <...>; у християнському символізмі крила – це світ сонця правосуддя, що завжди освітлює розум невинних; <...> можливість прогресу в духовній еволюції» [12]; **орел** має амбівалентні конотації, серед яких: «символ відваги, сміливості, гордості, чоловічої краси, <...> сили й могутності; <...> зарозумілості, самовпевненості, його політ – емблема швидкого духовного падіння, нікчемності [12]. Отже, перекладач вчинив правильно, елімінуючи лексему *flight*, адже вживання лексеми *polim* внесло б діаметрально протилежне трактування думки автора, а настання смерті асоціювалося б не з духовним піднесенням, а навпаки – із духовним падінням. Концепт *духовність* набув би форми свого антиподу – *бездуховності*. Хоча в українській лінгвокультурі орел не символізує духовності, актуалізації зазначених вище концептів сприяє вживання лексем **вітер** та **крила**. Наведені приклади засвідчують залежність вживання символів від концептів у процесі створення художнього твору, а особливо – у процесі його перекладу.

Приступаючи до перекладу, перекладач має, перш за все, виділити основну авторську думку та ключові концепти твору, у тому числі, за рахунок декодування його символів. На етапі власне перекладу важливо зберегти ті контекстуально релевантні символічні значення, які сприятимуть відтворенню концептів оригіналу. Цього можна досягти за рахунок вживання лексем-відповідників, якщо у них наявні символічні значення, релевантні тексту оригіналу та вихідній культурі, або за рахунок контекстуальної заміни, яка б сприяла актуалізації символічного значення, наявного у тексті оригіналу, та відповідного концепту. Це саме можна стверджувати і про відтворення архетипів у перекладі, де найважливішим убачається відтворення ідеї. Проведений дефінітивний та диференційний аналіз символу і понять «архетип» та «концепт» дає підстави дійти наступних висновків.

Найсуттєвішими ознаками, що відрізняють символ від архетипу, є такі: універсальність архетипу/культурна обумовленість символу, конкретність символу/абстрактність архетипу, первинність архетипу по відношенню до символу, стійкість семантики архетипу/«рухливість» семантики символу. Хоча символ і

концепт є культурно зумовленими поняттями, вони мають диференційні ознаки, серед яких: наявність двох планів змісту у символі/одноплановість концепту, конкретність символу/абстрактність концепту, первинність концепту відносно символу та важлива роль останнього у процесі формування образної та ціннісної складових концепту. Кожен символ є концептом, але не кожен концепт є символом. При перекладі художнього тексту важливо зберегти ті контекстуально релевантні символічні значення, що сприятимуть актуалізації концептів та мотивів оригіналу за рахунок лексем-відповідників або адекватних контекстуальних замінів. Перспективи подальших досліджень убачаємо у вивченні й виділенні лексико-семантичних груп символів у творчості провідних англomовних поетів різних історико-літературних періодів і течій та дослідженні проблематики відтворення символічних значень засобами цільової мови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология / Н.Ф. Алефиренко. – М.: Флинта, 2010. – 224 с.
2. Богданова И.А. Функционирование архетипического концепта «вода» в текстах народного и индивидуального творчества : дис... к.ф.н. : 10.02.12 / Богданова Ирина Александровна. – Пермь, 2006 – 231 с.
3. Воркачев С.Г. Счастье как лингвокультурный концепт / С.Г. Воркачев. – М., 2004. – 236 с.
4. Дикинсон Э. Избранные переводы (пер. Б. Львов): [Электронный ресурс] / Э. Дикинсон. – Режим доступа: www.classicbook.ru/lib/sb/book/365/page/1.
5. Энциклопедия символов, знаков, эмблем / К.М. Королёв. – СПб.: Мидгард, 2005. – 600 с.
6. Карасик В. И. Архетипические концепты в общении / [ред. В.В. Дементьев] // Прямая и непрямая коммуникация. – Саратов: Колледж, 2003. – С. 39-52.
7. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И. Карасик. – М.: Гнозис, 2004. – 477 с.
8. Лановик М.Б. Розвиток концептів «символ», «архетип» і «міф» у теоретико-літературних дослідженнях науки про переклад/М.Б. Лановик // Вісн. Житомир. держ.ун-ту ім.І.Франка.–2005.–№22.–С.150-155.
9. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров / Ю.М. Лотман // Семиосфера. СПб., 2001. – С. 150-390.
10. Лотман Ю.М. Символ в системе культуры/Ю.М. Лотман // Ученые записки. – Тарту, 1987. – № 754. – с. 10-21.
11. Мисик В. Захід і Схід: Переклади / В. Мисик. – К.:Дніпро, 1983. – 543с.
12. Словник символів [Электронный ресурс] / [О.І. Потапенко та ін.]. – К.: Редакція часопису«Народознавство»,1997.–Режим доступу: ukrlife.org/main/evshan/symbol.htm.
13. Словник української мови: в 11 томах / [В. М. Білоноженко та ін.; ред. рада С.І. Головащук, Н.Є. Лозова]. – Т. 11. – К.: Наукова думка, 1980. – 699 с.

14. Ужченко Д. В. Символ – концепт – компонент фразеологізму / Д. В. Ужченко // Вісник Харків. нац. ун-ту : Серія : Філологія. – 2000. – № 491. – С. 47 – 50.
15. Шелестюк Е.В. О диалектике устойчивости и изменчивости концепта и символа / ред. С.А. Питина. // Язык. Культура. Коммуникация. – Челябинск: УРАО, 2004. – С. 178 –187.
16. Юнг К.Г. Об архетипах коллективного бессознательного [Электронный ресурс]/К.Г.Юнг.–Режим доступа:jungland.net/node/1596.
17. A dictionary of symbols: Second edition / J. E. Cirlot. – London: Routledge & Kegan Paul, 1971. – 419 p.
18. Dickinson Emily. 1082 poems [Electronic Resource] / E. Dickinson. – 2012. – 1099p.–Availabledfrom:
www.poemhunter.com/i/ebooks/pdf/emily_dickinson_2012_5.pdf.
19. Longfellow H.W. Poems [Electronic Resource] / H.W. Longfellow. – 2004. – 467p.– Availabledfrom: www.poemhunter.com/i/.../pdf/henry_wadsworth_longfellow/.
20. Merriam-Webster online: Dictionary and Thesaurus [Electronic Resource]. – Mode of access: URL: www.merriam-webster.com.
21. Online Symbolism Dictionary [Electronic Resource]. – Mode of access: URL: www.umich.edu/.../symbolismproject/symbolis.